

УДК 329.15+ 321 (477) «1945 – 1964»

П. В. Киридон, доц., канд. іст. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
НОМЕНКЛАТУРИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ
В 1945 – 1964 РОКАХ**

Розглянуто методологічні підходи до вивчення функціонування партійно-державної номенклатури в Українській РСР протягом повоєнного двадцятиріччя.

методологічні засади, партійно-державна номенклатура, концепція, правляча еліта, бюрократія

Для нинішнього етапу розвитку вітчизняної історичної науки характерний стан аналітичного опрацювання багатьох доробків попередніх поколінь науковців. Сказане стосується й методики дослідження діяльності республіканської номенклатури в повоєнне двадцятиріччя.

Нинішні історики розглядають його як період, для якого були характерними припинення масових репресій, пом'якшення поліцейського режиму, лібералізація окремих рис більшовицького тоталітаризму в усіх сферах життя, постановка грандіозних задач побудови комунізму, кроків до демократизації внутрішньопартійного життя, відродження засад колективного управління суспільними процесами.

У поглядах учених на роль номенклатурних утворень у житті суспільства нині превалюють думки про системний характер цього явища, котре не лише супроводжувало радянське минуле, а й формувало становий каркас усієї тоталітарної державної організації. Тож сучасні дослідники

саме з огляду на те, що партійно-державна номенклатура визначала справжнє обличчя політичного режиму, намагаються з'ясувати сутність цього феномену вітчизняної історії XX століття.

Номенклатура повоєнного призову виросла з глибин того корпоративного утворення, котрим стала управлінська верства в 1920 – 1930-х роках. Двадцятиріччя після Перемоги посутньо видозмінило облік партійно-державних функціонерів різних рівнів. Ніколи раніше номенклатура не робила відвертих спроб виступати на політичній арені як самостійна політична сила. За Хрущова сталася політизація радянської та партійної номенклатури, особливо секретарського корпусу КПРС, завдяки якій регіональні номенклатурні патрони набували помітної незалежності від «центру», витворюючи одночасно систему горизонтальних зв'язків, консолідуючись у своєрідні закулісні кліки, здатні лобіювати через «центр» потреби регіонів і свої власні [1].

У вивченні історії партійно-державної номенклатури оформилися три концептуальні парадигми. Першу з них презентує історико-партійна, марксистська література з абсолютами матеріалістичного світогляду. Західна наука сповідує теорії тоталітарної еліти, модернізації, залишаючись переважно на старих позиціях «радянології». Позиції плюралізму в руслі теорії елітизму превалюють у методології більшості сучасних вітчизняних і російських істориків.

Гадаємо, що об'єктивність у поглядах дослідника та його оцінках історичного процесу впливає з принципів методологічного плюралізму. Стосовно нашого дослідження йдеться про аналіз номенклатурних утворень з огляду на їхню затребуваність у тодішньому суспільстві. Власні корпоративні інтереси цієї верстви неминує породжували здатність чинити опір спробам зовнішніх сил порушити встановлені правила функціонування правлячих груп у тодішніх історичних умовах. Тож дії

партійно-номенклатурних кадрів були зумовлені переважно об'єктивними засадами, що їх диктували реалії повоєнного більшовицького режиму. Досягти об'єктивності в оцінках дій номенклатури можливо тільки за умови вивчення всіх фактів, що пов'язані з предметом дослідження.

Історики, політологи в поглядах на сутність більшовицької номенклатури розподіляються за чотирма концептуальними визначеннями цього феномена.

Першу групу представляє бачення проблеми сутності і змісту номенклатури з уявлень про те, що вона є класом у суспільній соціальній структурі. Інші автори визначають це поняття як різновид еліт, що оформилися в специфічному радянському соціумі. До третьої групи ми відносимо підходи до номенклатури, як радянської бюрократично-чиновницької касти, що сягнула вищого рівня організації. Четверту групу являє трактування номенклатури в образі системи формування, обліку, розподілу відповідальних партійно-державних працівників. До неї належать і точки зору, котрі називають номенклатуру інститутом структуризації суспільства, відтворення влади, організації чиновництва як такого.

Чиновництво радянського зразка було історичним явищем, котре пережило протягом 1945 – 1964 років особливий, окремий період розвитку, маючи на той час досвід власного минулого і проектуючи майбутні напрямки функціонування.

Впливові позиції в осмисленні феномену більшовицької партійно-державної номенклатури слід визнати за теорією тоталітаризму, котра давно і беззастережно панує в західних наукових школах під час дослідження історії СРСР. Показ тотального впливу влади на суспільство доповнюють праці М. Восленського та М. Джиласа [2], напрацювання котрих дозволили дослідити тоталітарне підґрунтя інституціоналізації та

функціонування партійної та радянської номенклатури в повоєнне двадцятиріччя.

Російський історик А. Коновалов вважає за правильне при дослідженні історії повоєнного СРСР послуговуватися теорією адміністративно-бюрократичного ринку. Мається на увазі розвивати погляд на тодішню владу як таку, що переймалася суспільним функціонуванням специфічного обмінно-торгівельного ринку, предметом інтересу на якому виступали не стільки матеріальні цінності, скільки влада, підлеглість та правила політичної поведінки. Клієнтальні стосунки в радянській політичній системі при цьому базувалися на концентрації влади в партійно-державних апаратах [3].

Засновники класичної політичної соціології В. Парето, Г. Моска, М. Вебер та Р. Міхельс [4] запропонували науковому загалу теорію еліт, згідно з якою цивілізоване суспільство неодмінно ранжується на правлячу меншість і решту людей, котру складає більшість народу. Еліти поділяються в свою чергу на інтелектуальні, політичні, економічні, наукові, культурні, військові тощо. Така структуризація еліт є природною і виступає як елемент захисту громадянського суспільства від загрози тоталітаризму. Проте наявність правлячого прошарку в більшовицькому Радянському Союзі суперечить таким теоретичним побудовам, оскільки, виконуючи функції правлячої політичної еліти, номенклатура доволі успішно захищала саме тоталітарний різновид організації влади.

Чеські вчені М. Нарта та І. Світак обґрунтовують думку про номенклатуру, апаратні структури, як універсальну, невід'ємну частину політичної системи. Однак, у капіталістичних країнах, на відміну від соціалістичних, при відборі номенклатури менше застосовуються політичні, ідеологічні, класові критерії відбору керівних працівників. У соціалістичному таборі було витворено тоталітарну еліту, до якої ввійшли

працівники вищої політичної сфери. Оскільки така еліта все більше відчужується від суспільства, остільки виникає передатковий прошарок у вигляді номенклатурної групи управлінців [5].

Сучасні англійські автори Е. Модслі та С. Вайт указують, що в середині КПРС, за умов однопартійної системи, всю владу було сконцентровано у групі людей, котрі входили до Центрального Комітету – сили, яка єдина використовувала державну владу у власних інтересах. Самі себе вважаючи вищою політичною елітою, члени апарату ЦК (Політбюро/Президія, Секретаріат) формували правлячий клас [6].

Американський учений М. Паренті обстоює власну теоретичну побудову, згідно з якою номенклатура є державною бюрократією, котра функціонує в певному політичному і класовому просторі. Саме в такому контексті він виводить характерні риси та функції номенклатури: систематична мобілізація людських і матеріальних ресурсів в ім'я накреслених режимом стратегічних завдань, використання професійно підготовлених кадрів, котрим надаються відповідні функціональні посади, професійна спеціалізація і розподіл праці, згідно з якими координується вся «начальницька ієрархія». «Бюрократія може використовуватися для керівництва і національною охороною здоров'я, і таборами смерті», – зазначає дослідник [7].

А. Оболонський акцентував увагу на трактуванні поняття «бюрократія». Згідно з концепцією М. Вебера і В. Вільсона, бюрократія змінила патріархальну організацію середньовічної адміністрації, унормувавши та впорядкувавши регламентами функціонування політичної системи на різних функціонально-адміністративних рівнях.

За визначенням К. Маркса, бюрократія – паразитичний організм, котрий цілком чужий загальним інтересам суспільства. Російська концепція впливає з розуміння «государевої служби» чиновників, а

«азійська теорія» трактує функціонерів влади як рабів, лакуз голови держави. На думку самого Оболонського, «бюрократизм складається з компонентів: у політичному сенсі – надмірне розростання і безвідповідальність виконавчої влади; у соціальному – відчуження влади від народу; в організаційному – канцеляристська підміна змісту формою; у морально-психологічному – бюрократична деформація свідомості» [8]. Зрештою, склався стереотип ототожнення з терміном «номенклатура» всіх начальників, чиновників і призначенців, а номенклатура перетворилася, за влучним висловом В. Мохова, на політичного демона [9].

Загалом, західні радянологи одностайні в одному: номенклатурна система є органічною складовою тоталітарного суспільства. Як зазначив Й. Шумпетер, бюрократія неминуче виступає присутнім компонентом соціалістичної держави, без чого її не можливо уявити [10].

Чимало сучасних російських учених, характеризуючи номенклатуру радянської доби, також вдаються передовсім до ототожнення понять «номенклатура» і «політична еліта». Д. Бадовський вважає, що «номенклатура є правлячою елітою радянського суспільства, тобто групою, яка володіє найвищим обсягом (індексом) влади чи доступу до ресурсів і центрів влади». Автор бачить у номенклатурі модель правлячої еліти, різновид організації державної влади, форму існування політичної еліти. Комуністична партія створила видову корпорацію управлінців із номенклатурними засадами відбору кадрів і тоталітарним контролем над усіма сферами суспільного життя [11].

У нашому випадку йдеться, з одного боку, про дещо умовне ототожнення еліти з партійним апаратом вищим управлінським чиновництвом, групами функціонерів найвищих владних партійно-радянських інстанцій, а з іншого – про номенклатурний варіант елітної меншості. Позбавлена шансів у силу відповідних культурно-етичних та

інтелектуальних характеристик, кланова страта номенклатури без відповідної на те компетенції не тільки підміняла правлячу еліту своїм сурогатним варіантом елітарності, а й виключила на тривалий час саму можливість приходу до влади представників справжньої суспільної еліти. Соціальний статус, реальна впливовість на прийняття політичних рішень та причетність до організації керівних функцій, але не відповідний культурно-інтелектуальний і професійний рівень політика визначали його спроможність займати такі управлінські позиції, які в громадянському суспільстві обіймає дійсна еліта.

Російський науковець В. Мохов наголошує: «Із метою соціального контролю над масами, не маючи інших способів соціальної регуляції (ринок, інститути громадянського суспільства), в умовах диспропорцій і дисфункцій соціального розвитку, котрі загострилися Першою світовою і Громадянською війнами, більшовики неминуче були приречені на створення номенклатури. Простіше кажучи, вони не втримали б владу, не створили б економічного підґрунтя свого панування: важкої індустрії» [12].

В. Мохов вважає, що в номенклатурній політичній системі управління можна відстежити п'ять основних «контурів»: механізм апаратного контролю, партійний, адміністративний, громадський і внутрішньокорпоративний [13].

Ряд дослідників пропонує вести мову про номенклатурну систему влади, адже після смерті Сталіна з аморфного механізму обслуговування потреб тоталітарного більшовицького режиму номенклатура дедалі впевненіше ставала господарем політичного становища в країні, де найважливіші рішення (від районного до найвищого рівня) приймалися апаратними структурами, первісно призначеними для виконання колегіальних рішень, а не підміни представницьких владних органів.

Т. Коржихіна і Ю. Фігатнер наголошують, що «номенклатура» заслужила негативних характеристик, оскільки термін переважно

вживається на означення радянської бюрократії. Однак, ці автори вважають, що під номенклатурою слід розуміти ще й документи, які увібрали в себе сутнісні «механізми панування і відновлення касти керівників». Крім того, під номенклатурою розуміється система створення і запуску в дію названого механізму. Не просто організаційно-технічну процедуру, а найважливішу політичну і соціальну акцію покладалося на номенклатурну систему: формування і репродукція замкненого прошарку можновладців, «канонізованих начальників усіх рівнів» [14]. До сказаного додамо й таке поширене на зламі 80 – 90-х років визначення стосовно номенклатури, як «партократи», до яких зараховували й вищих керівників, і секретарів низових комітетів [15].

Російський історик М. Чешков акцентує на знаковості поняття «номенклатура», оскільки демократизм суспільства визначається саме його політичною свідомістю та залежністю від правлячої верстви. Крім того, автор пропонує перелік ознак партійно-державної номенклатури, серед яких ключовими є концентрація і монополізація основних соціальних функцій влади, первинність неекономічних функцій щодо економічних, відчуження від мас, виконання ролі конструктора соціуму тощо [16].

О. Гаман-Голутвіна виводить системотворчі принципи радянського суспільства з історичних аналогів часів Московського царства і Російської імперії. Параметри номенклатурної практики в СРСР, на її думку, зумовлені прагненням режиму жорстко регламентувати кар'єрне просування і оберігати послідовність ієрархічних сходинок (на зразок «Табелю про ранги» Петра І). Радянську ж номенклатуру слід розглядати як класичний варіант елітотворення царського ґатунку, модифікований у нових умовах. Саму владну номенклатурну вертикаль дослідниця бачить як піраміду з трьома рівнями: вищим (правляча еліта) – середнім (політичні групи, котрі трансформують рішення «верхів») – нижнім

(народні маси як об'єкт управління). Загалом радянську номенклатуру вона визначає як класичну модель еліти мобілізаційного типу [17].

Номенклатура, таким чином, мала історичну зумовленість, але – не була сталою величиною. Вона пережила певну внутрішню еволюцію, відшукавши зрештою власне місце в політичному механізмові СРСР. Із форми існування радянської бюрократії вона стала головним інструментом організаційної політики і кадрової практики більшовицької партії [18]. Не маючи спочатку власного обличчя, у середині 1950-х років номенклатура стала самодостатньою величиною з високим положенням і ексклюзивними правами на привілеї та матеріальні блага.

В. Мохов пропонує досліджувати номенклатурну організацію влади як політичну систему. У даному ракурсі дослідникові бачаться принаймні три аспекти в характеристиці номенклатури: організована соціальна група СРСР; соціальний інститут; структура, котра має набір ознак розгалуженої самодостатньої організації. Соціальний зміст номенклатури явно виходить за межі переліку посад і прізвищ номінантів на їх заміщення. Її сенс скоріше інституціонального забарвлення, адже саме номенклатура втілює в життя редистрибуцію (процес, зворотний розподілу) влади тоталітарного штибу. Тому номенклатурою В. Мохов визначає ще й перелік тих соціальних позицій, котрі дозволяють визначеному прошарку осіб на їхньому певному рівні брати участь у процесах розподілу влади. Кадрова політика при цьому, зрозуміло, виступає як головний засіб номенклатурного контролю в суспільстві [19].

Із огляду на сказане зазначимо, що партійно-державна номенклатура була вкрай консервативним соціальним інститутом, що слугувало стабілізуючим чинником, але й гальмом на шляху модернізації радянського суспільства та його політичної системи. Тому її вплив на владу важко переоцінити.

Таким чином, радянська еліта народилася як партійна номенклатура. «Особливо обдаровані» прийшли внаслідок подальшої боротьби до влади тому, що об'єдналися спільним психологічним шаблоном, за яким у подальшому впізнавали номенклатурників [20].

Партійно-державна номенклатура Української РСР 1945 – 1964 років у конкретно-вжитковому сприйнятті репрезентувала кількаступеневе утворення, хоча в широкому розумінні цього слова поняття слід трактувати ширше. Іншим зрізом поняття «партійно-державна номенклатура» слід вважати відповідно сформовану політичну систему, котра зумовлювалася загальною номенклатурною стратифікацією суспільства. Кожен громадянин мав у державі певне відношення до управління нею й користування суспільною власністю. Такий потенційний статус людини в тоталітарному суспільстві практично не залежав від її об'єктивної характеристики чи суто анкетних даних, він визначався присутністю в органах влади або, принаймні, рівнем наближеності до неї. Соціальна роль, матеріальне становище, правові обшири, доступ до привілеїв, право на використання загальнонародних коштів (навчання, лікування) кожного громадянина перебували в зворотній пропорційній залежності від дистанціювання щодо номенклатури.

Джерела та література

1. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» (Київ, 23 лютого 2006 р.) / Інститут історії України НАНУ. – К.: Ніка-Центр. – 2006. – С. 31 – 32.
2. Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. – М: Советская Россия совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.;

- Джилас М. Лицо тоталитаризма: Пер. с сербо-хорватского. – М.: Новости, 1992. – 541 с.
3. Коновалов А.Б. Формирование и функционирование номенклатурных кадров в регионах Сибири (1945-1991): дис. ... д. ист. наук: 07.00.02. Кемерово: КГУ. – 2006. – 744 с.
 4. Осипова Е.В. Социологическая система Вильфредо Парето // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Под ред. И.С. Кона. Утверждено к печати Институтом социологических исследований АН СССР – М.: Наука, 1979. – С. 9 – 331; Моска Г. Правящий класс // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 186 – 196; Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко; коммент. А.Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1990. – 558 с.
 5. Нарта М. Теория элит и политика. К критике элитаризма / Пер. с чеш. – М.: Прогресс, 1978. – С. 13 – 67.
 6. Модсли Э., Уайт С. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг. / пер. с англ. А.Л. Раскина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – С. 6 – 12.
 7. Паренти М. Демократия для немногих / Пер. с англ.; предисл. А. Маныкина – М.: Прогресс, 1990. – С. 349 – 350.
 8. Оболонский А.В. Бюрократия и государство: Очерки. – М.: [б.и.], 1996. – С. 5 – 19.
 9. Мохов В.П. Региональная политическая элита: к определению содержания понятия // «Экватор» 90-х: Монография / В.П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 1995. – 238 с.
 10. Шумпетер И. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Экономика, 1995. – С. 276.

11. Бадовский Д.В. Трансформация политической элиты в России – от «организации профессиональных революционеров» к «партии власти» / Д.В. Бадовский // Полис. – 1994. – №6. – С. 42 – 58.
12. Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы.– [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nova.rambler.ru>.
13. Мохов В.П. Эволюция региональной политической элиты России (1950-1990 гг.). – Пермь, 1998.
14. Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т.П. Коржихина, Ю.Ю. Фигатнер // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С. 25.
15. Салущкий А. Кочующая номенклатура (цекисты и академкраты) // Наш современник. – 1991. – №8. – С. 150 – 161.
16. Чешков М.А. «Вечно живая» номенклатура? // Международная экономика и международные отношения. – 1995. – №6. – С. 32 – 34.
17. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции / О.В.Гаман-Голутвина. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 10, 226 – 286.
18. Королев С.А. Искус корпоративности и мутации системы: советская бюрократия в структурах политической власти // Бюрократия и общество / С.А. Королев. – М.: Философское общество СССР, 1991. – С. 139.
19. Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nova.rambler.ru>.
20. Пастухов В.Б. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» / В.Б. Пастухов // Полис. – 1993. – №2. – С. 49.

П. Киридон

Методологические основы исследования деятельности номенклатуры коммунистической партии Украины в 1945 – 1964 годах

Рассматриваются методологические подходы к изучению функционирования партийно-государственной номенклатуры в Украинской ССР на протяжении послевоенного двадцатилетия.

методологические положения, партийно-государственная номенклатура, концепция, правящая элита, бюрократия

P. Kyrydon

Methodological principles study of the nomenclature of the Communist Party of Ukraine in 1945 – 1964 years

The methodological approaches to the study of functioning of the party-state nomenclature in the Ukrainian SSR during the postwar twentieth are considered in this article.

methodological principles, the party-state nomenclature, conception, the ruling elite, the bureaucracy